



Всесвітня історія

УДК 94:323(5-191.2)"1216/1218"

Р. В. Умеров

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ДЕРЖАВІ ХОРЕЗМШАХІВ НАПЕРЕДОДНІ МОНГОЛЬСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ, 1216–1218 рр. (за арабо–персидськими джерелами)

У статті розкриваються основні суспільно-політичні процеси та взаємовідносини правлячих еліт Держави Хорезмшахів в період 1216-1218 рр., напередодні монгольського вторгнення на чолі з Чингіз-ханом до Середньої Азії. Наголошується на особливостях і причинах реформ хорезмшаха Мухамеда II та його складних відносинах з поліетнічною правлячою елітою. Висвітлюється специфіка відображення вищезгаданих процесів у середньовічних арабо-персидських джерелах.

Ключові слова: хорезмшах Мухамед II, реформи, внутрішньополітичні процеси, правляча еліта, Держава Хорезмшахів.

Історія Хорезму не як історико-географічної області, а як історія повноцінної мусульманської держави, що існувала в період 1097-1221 рр. (з деякими обмовками навіть до 1231 р.)¹, цікавила дослідників, в першу чергу, тим, що вона пройшла складний шлях від васальної території у складі Сельджукського султанату впродовж XI – 1-ої половини XII століття до повністю незалежної імперії, якою Держава Хорезмшахів стала з 1209 року, коли скинула з себе ярмо данини кара-хітяям. Ставши після цього найпотужнішою військово-політичною силою у Середній Азії, яка контролювала території Мавераннахру, Хорасану, Мазандарану, Керману, Персидського Іраку, Азербайджану, Сиджистану, Газни та низку інших дрібніших регіонів, а також мала усі необхідні ресурси, щоб гідно протистояти монгольській експансії на захід. Але зупинити монгольську експансію Держава Хорезмшахів так і не змогла, ні на прикордонні, ні на основних своїх територіях, навіть не зважаючи на те, що (як свідчать в один голос арабські та персидські історики XIII століття) – хорезмшах Мухамед II мав майже вдвічі сильнішу, добре екіпіровану, навчену армію ніж монголи та потужний економічний і людський ресурс. Крах хорезмійської імперії під натиском монгольського наступу – відкрив шлях Чингіз-хану далі на захід до Близького Сходу, Малої Азії, Кавказу, Половецького Степу та руських князівств. Чому могутня імперія, що мала всі шанси подолати монгольське нашествя та врятувати Близький Схід та Східну Європу від нищівних руйнацій пала менш ніж за два роки, так і не спромігшись відбити загарбників? Які внутрішні фактори сприяли краху Держави Хорезмшахів? Які політичні негаразди переслідували Державу Хорезмшахів в останні роки її існування? Яким було становище влади шаха напередодні монгольського вторгнення? Які були відносини у шаха зі своїми емірами та іншими владними елітами і чи готові вони були віддати своє життя за його ім'я та за його владу? Ці питання і сьогодні залишаються актуальними в дослідженні історії середньовічної Середньої Азії та її подальшої долі у майбутньому.

Кажучи про історіографічний доробок з питань соціально-економічного та політичного життя Держави Хорезмшахів, в першу чергу слід назвати праці радянських істориків. За великим рахунком, радянська історіографія з історії Хорезму, як державного утворення залишається по сьогоднішній день найбільш ґрунтовною та обширною. Найбільш докладно викладені події, пов'язані з піднесенням хорезмшахів та подальшою долею їхньої держави у монографіях В.В. Бартольда "Туркестан в епоху монгольського нашествия" і в праці С.П. Толстова "По следам древнехорезмийской цивилизации". В праці В.В. Бартольда комплексно розглядається історія хорезмшахів від часів формування хорезмійської династії Ануштегенідів (при їх васальній залежності від Сельджукського султанату) до завоювання Держави Хорезмшахів монголами і включення її території до улусу Хулагуїдів. Автор на базі потужного джерельного матеріалу, висвітлює процес становлення та розвитку Хорезму від васальної території до незалежної імперії, що протягом всього існування залишалася поліетнічною та полікультурною державою. Чим більшими ставали її

¹ Після загибелі хорезмшаха Мухамеда II у 1220 році та захоплення монголами більшої частини східних та центральних регіонів Держави Хорезмшахів, як державне утворення вона практично перестала існувати, але син шаха Мухамеда II, останній хорезмшах Джалал ад-Дін Манкбурни Ануштегенід продовжував давати супротив монгольській експансії, час від часу відновлюючи регіонально інститут державної влади хорезмійської династії спочатку в Делі (1221-1224 рр.), а потім в Тебрізі (1224-1231), тим самим роблячи спроби відновити хорезмійську державність.

територіальні надбання з часом, тим більше загострювалися внутрішньодержавні міжродові та міжетнічні відносини. Оперуючи середньовічними арабо-персидськими та тюркськими джерелами, В.В. Бартольд у своїй праці дає широкий опис зовнішньополітичного життя хорезмійської держави, її взаємовідносин із сусідніми народами, характеризує історико-географічні умови в яких формувалась Держава Хорезмшахів, наводить свідчення сучасників монгольського завоювання Середньої Азії з приводу характеру та наслідків цих завоювань для регіону в цілому[1].

Щодо праці С.П. Толстова з історії Хорезму, то слід сказати, що вона базується в першу чергу на матеріалах його власної археологічної експедиції до Середньої Азії. Його опис та дослідження давньої історії Хорезму має в більшій мірі фрагментарний характер. Більш того, праця Толстова¹ з історії Хорезму не є вузькоспеціалізованою на якомусь певному періоді часу та дає характеристику соціального та політичного життя давньохорезмійського суспільства від античності до пізнього середньовіччя [2].

Щодо більш пізніх робіт з історії Держави Хорезмшахів, слід згадати радянського, а точніше азербайджанського історика З.М. Буніятова та його монографії “Государство атабеков Азербайджана 1136-1125 года” та “Государство Хорезмшахов-Ануштегенидов 1097-1231”. Обидві праці є ґрунтовними дослідженнями на обширній базі першоджерел та їх пізніших копій і компіляцій. В праці “Государство атабеков Азербайджана 1136-1125 гг.” історія існування хорезмійської держави розглядається автором у контексті зовнішніх зносин атабеків Азербайджану із Державою Хорезмшахів, впливу внутрішньополітичних процесів в хорезмійській державі на зносини із Азербайджаном, васальній залежності деяких атабеків від хорезмійської держави протягом її існування до монгольського нашестя, та вплив і наслідки завоювання хорезмшахом Джалал ад Діном Манкбурни території Азербайджану у 1224-1225 рр. задля відновлення хорезмійської державності у цьому регіоні [3]. Інша праця З.М. Буніятова “Государство Хорезмшахов-Ануштегенидов 1097-1231” є повністю присвяченою лише історії хорезмійської держави, особливостям її становлення та боротьби за незалежність від сельджуків та кара-хітаїв, специфіці взаємовідносин хорезмійців з іншими сусідніми народами протягом всього існування держави, процесу територіальних надбань, економічним та культурним процесам, а також складнощам внутрішньополітичного життя Держави Хорезмшахів протягом її існування до самого монгольського нашестя включно і подальшої долі хорезмійських земель та її населення після захоплення монголами [4].

Зарубіжну історіографію з питань дослідження внутрішньополітичного життя Держави Хорезмшахів XI-XIII століть представляє Кембріджський університет, зокрема його спеціалізоване, тематичне видання “Journal of Persian studies”, присвячене вивченню суто іранської історії від найдавніших часів до сьогодення. Кілька статей цього журналу присвячено безпосередньо історії Держави Хорезмшахів, як до монгольського періоду так і часу монгольської експансії. Висвітлюються внутрішньополітичні та династичні процеси, економічне життя міст Середньої та Передньої Азії у до монгольську епоху [5]. Також із зарубіжної історіографії можна згадати працю турецького історика Ібрахіма Кафесоглу “Історія держави Хорезмшахів” в якій автор детально висвітлює політичну та військову історію держави [6].

Сучасні дослідження з даної проблематики представляє англійський історик-сходознавець з інституту “Iranian Studies” Д. Дюранд-Гуеді та його праця “Iranians at war under Turkish domination: the example of Pre-Mongol Isfahan”, де на базі арабо-персидських першоджерел автор висвітлює суспільно-економічні та політичні процеси на прикладі типового іранського міста Ісфахан в період 2-ї пол. XII – поч. XIII ст. [7].

Основними першоджерелами з історії Держави Хорезмшахів є праці арабських та персидських істориків-сучасників існування Держави Хорезмшахів чи сучасників її, як вже елементу в складі улусу Хулагідів. Зокрема це історичні праці описового та біографічного характеру ан-Насаві, ібн Аль-Асіра, Джувейні, Рашид ад-Діна і більш пізніх компіляторів Мірхонда та Ібрахім Ефенді Печеві [8, 9, 10, 11, 12, 13]. Всі інші, знані сьогодні середньовічні арабо-персидські та тюркські джерела з історії хорезмшахів є суто компілятивними, заснованими на базі праць вище загаданих авторів або стосуються більш ранніх періодів, які нас в ході цього дослідження не цікавлять.

Праці ібн Аль-Асіра, ан-Насаві, Джувейні та Рашид ад-Діна є першоджерелами. Всі ці історики проживали в період XIII століття і були живими свідками існування та падіння Держави Хорезмшахів. Крім того в їхніх працях залучено також матеріал усних та письмових свідчень інших живих свідків існування хорезмійської державності: воїни, купці, судді, командири, представники адміністративного управління, богословів. Всі ці свідчення є дуже цінним у реконструкції суспільно-політичного та економічного життя Держави Хорезмшахів, адже практична більшість документів, що були витворені ще в до монгольську епоху, зазнали знищення в ході експансії Чингіз-хана у Середню Азію [8, 9, 10, 12].

Особливо цінним першоджерелом із вище згаданих є праця ан-Насаві “Сірат Ас-Султан Джалал ад-Дін Манкбурни” (“Життєпис султана Джалал ад-Діна Манкбурни”). Ця праця викликає набагато більше довіри за своїм змістом ніж всі інші в силу того, що сам автор ан-Насаві був при житті особистим секретарем останнього шаха Джалал ад-Діна і занотував про всі суспільно-політичні та економічні процеси в країні в останні роки до монгольського нашестя та в період їх вторгнення, свідком яких був особисто. Крім того, ан-Насаві залучив до праці широке коло усних та письмових свідчень, про політичне життя Хорезмійської

¹ *Монографія радянського історика, етнографа та археолога Сергія Павловича Толстова “По следам древнехорезмийской цивилизации” була вперше видана у 1948 р., за яку йому було присуджено Державну премію. Зміст монографії базувався на обширних матеріалах Хорезмійської археолого-етнографічної експедиції, організованої у 1937р. самим же Толстовим за державний кошт. Ця експедиція до Середньої Азії була першою в історії СРСР і привнесла безліч цінних матеріальних джерел з історії цього регіону, від стародавнього часу до пізнього Середньовіччя, суттєво доповнивши письмові джерела з історії Середньої Азії.*

імперії з перших вуст високо посадовців та довірених осіб при шахах Мухамеді II та Джалал ад-Діні. Сам автор "Життєпису" протягом всього свого життя свідомо відносить себе до хорезмійців і служив на благо своєї держави частиною якої себе вважав, тому зміст його біографічної праці не такий заангажований, як зміст вже промонгольських істориків Джувейні та Рашид ад-Діна, які писали свої праці при дворі Хулагідів прославляючи діяння Чингіз-хана та його нащадків, освітлюючи в контексті історії завойованих монголами народів і держав, в часи коли вся Середня Азія була вже під владою Чингізидів [8].

Аль-Асір та його праця "Ал-Камил Фі-т-Та'ріх" ("Повний звід історії") теж представляє для нас особливий інтерес. Автор ніколи не мав відношення до політичного життя Хорезму, оскільки більшість життя пропрацював при атабеках Мосула, але як візир та відомий на той час історик мав доступ до різного роду джерел та інших історичних праць з історії мусульманських країн. Маючи широку джерельну базу в своєму розпорядженні, Аль-Асір скомпіював у "Повному зводі історії" практично всі на той час існуючі арабо-персидські джерела з історії держав Передньої та Середньої Азії. Його праця, представляє собою загальну історичну хроніку, всіх країн мусульманського світу від "створення світу" до 1230 року і для нас являє в першу чергу інтерес, як джерело із внутрішньополітичних процесів в Державі Хорезмшахів на передодні монгольського вторгнення. Даючи критичний аналіз власним джерелам, Аль-Асір часто приводить кілька варіантів свідчень одних і тих самих подій з суспільно-політичного життя хорезмійської держави, що допомагає нам розширити коло знань із проблематики особливостей внутрішньополітичного життя Держави Хорезмшахів в означений період [9].

Незважаючи на ключовий історичний вплив існування та падіння Держави Хорезмшахів на долю всього Близького Сходу та Східної Європи, коло істориків-дослідників цього питання залишається доволі невеликим. Абсолютна більшість наукових доробків з історії хорезмійської держави більше спрямовані на висвітлення її зовнішньополітичного курсу та взаємовідносин із сусідніми державами, внутрішнє соціально-політичне життя характеризувався доволі поверхнево.

Метою статті є розширення відомостей про внутрішньополітичне становище та процеси в Державі Хорезмшахів, на базі арабо-персидських першоджерел, крізь призму реформ проведених шахом Мухамедом II в останні роки існування його держави. Поставлена мета обґрунтовується тим, що по сьогоднішній день немає жодної історичної праці присвяченої особливостям реформ Мухамеда II у 1216-1218 рр., їх причинами та наслідкам.

Стаття присвячена висвітленню характеру та особливостям політичних процесів та династичних взаємовідносин у Державі Хорезмшахів в останні роки існування перед монгольським вторгненням. Впливу етнічної строкатості на внутрішню стабільність хорезмійської імперії, характеру взаємовідносин хорезмшаха Мухамеда II з правлячими елітами. Реформам шаха, націленим на укріплення центральної влади, специфіці введення цих реформ у життя.

На 1217 рік хорезмшах Мухамед II приєднав до Хорезму Персидський Ірак, Мазандаран, Ширван, Фарс, Керман, Арран, Азербайджан, Мекран, Мангішлак, Кеш, Гур, Газну, Сиджистан [8, с. 60-61]. За перші шістьнадцять років свого правління хорезмшах збільшив територію держави свого батька шаха Текеша більш ніж вдвічі, розгромивши держави афганських Гуридів на сході та тюрків Карахінідів на північному-сході включивши їх території в склад Хорезму [9, с. 319-322; 348-349; 10, с. 231, 238, 239, 244]. Також Хорезм при правлінні Мухамеда II звільнився від обов'язку платити данину кара-хітаям у 1209 р., паралельно захопивши значну південно-західну частину Кара-хітайського ханства, розширивши території Хорезму на схід [9, с. 345-346; 10, с. 250]. На початку XIII ст. Держава Хорезмшахів стала найбільшою та найпотужнішою мусульманською державою.

Але сформувавши таку обширну імперію, Мухамед II ускладнив проблему на яку активно стала страждати держава з часів хорезмшаха Іль-Арслана², коли той одружив свого сина Мухамеда, майбутнього шаха, на доньці кипчацького хана Джанкиши, Теркен-хатун, що походила з племені Байавут (Баят). Теркен-хатун привела із собою цілий ряд тюркських племен – уранійців, кралуків, халаджів, уграків. З часом, коли її влада при дворі утвердилася, вона стала покровителькою своїх племінних родичів, проторюючи їм шлях кар'єрною драбиною до найвищих посад у державі, тим самим сформувавши, ще за життя свого чоловіка шаха Текеша окремішню феодалну верхівку з власною покровителькою, власними амбіціями та власним увлеченням про носіїв влади і авторитету у Державі Хорезмшахів [8, с. 68].

З приєднанням обширних полі-етнічних територій (при Мухамеді II) ситуація значно ускладнилася. Більш того, мати Мухамеда II, та сама Теркен-хатун, пережила свого чоловіка Текеша на багато років і вже при правлінні свого сина, продовжувала усіяло патрунувати і просувати своїх численних кипчацьких родичів на пости емірів, візирів (садрів)³, хаджибів [8, с. 68, 70, 71; 9, с. 352]. Навіть, якщо останні не

¹ Мухамед II ала ад-Дин ибн Текеш (пр. 1200-1220) – сьомий шах Держави Хорезмшахів з династії Ануштегенідів

² Тадж Ад-Дін Іль Арслан (пр.1156-1172) – четвертий шах Держави Хорезмшахів, династії Ануштегенідів

³ В Хорезмійській Державі існувало два типи візирів: перший тип візирів за своїм положенням та компетенцією сильно наближався до самого шаха, такий візир був завжди один і призначався з найбільш шанованих, авторитетних, талановитих та освітчених чиновників (як правило лише арабо-персидського походження, як вважає З.М. Буніятов з вивчення візирських списків). На верховного візира покладалося відання фінансами, контроль над усіма іншими чиновниками та емірами в усій державі, представництво на міжнародній арені та всередині держави між підданими та шахом. Іноді верховні візирів в джерелах іменуються, як "садр".

Другий тип візирів, мав обмежену владу на місцях, на певному адміністративному окрузі чи області. Кожна область мала свого місцевого візира, який був підзвітний лише верховному візирі або шаху і виконував відання фінансами на місцях, а також слідування за цивільним порядком і виконанням указів "згори".

проявляли ніякого управлінського талану, а лише викликали народний гнів та дискримінували своїми діями центральну владу.

Ан-Насаві, Аль-Асірі, Печеві та Джувейні сходяться у своїх свідченнях на тому, що Теркен-хатун була за натурою владною жінкою із сильною натурою. Крім того, її владний характер підтримувався на значній кількості її іменитих родичів та наблжених осіб, які ще за життя шаха Текеша почали займати управлінські пости у державі, а при Мухамеді II утвердилися ще краще [8, с. 68; 10, с. 221, 225; 9, с. 347, 352; 11]. Арабо-персидські джерела також сходяться на тому, що шах Мухамед II, хоча і мав сильний характер та владні амбіції часто поступався свої матері, коли та прохала призначити за черговим із її родичів певну високу посаду чи ікта¹. Можемо припустити, що зважаючи на домінування племінних родичів на ключових посадах держави, шах остерігався і можливо навіть боювався, всезагального бунту непокори серед емірів та вищого чиновництва в будь-який момент і тому, намагався вдовольнити чергові прохання матері, про надання певної посади чи наділу черговому її родичу.

Як свідчить ан-Насаві: “султан (шах Мухамед II)² ніколи не противився її (Теркен-хатун) приказам – ні в малих справах, ні у великих, ні в значних, ні в посередніх – з двох причин: по-перше через батьківську любов, яку вона йому приділила, а по-друге, через те, що більшість емірів держави були з її роду і разом з ними він боровся проти кара-хітаїв і відняв у них з їх поміччю владу” [8, с. 68].

Лише іноді, за свідченнями першоджерел, зокрема ан-Насаві, Джувейні та Рашид ад-Діна, шах Мухамед II противився волі матері і зміщав з посад її родичів. Найбільш одіозним став випадок конфлікту шаха з одним із візирів Нішапуру – багато-соттиссячного міста та одного із тодішніх торгівельних та ремісничих центрів Держави Хорезмшахів. Попереднього візира Нішапуру Нізам аль-Мулька Мухамада ібн Нізама ал-Хараві було зміщено наказом шаха (з яких причин самі першоджерела не повідомляють), і замінено, за порадою Теркен-хатун, на нового візира Нізам аль-Мулька³ Насір ад-Діна Мухамада ібн Саліха, який був її гулямом [8, с. 68; 10, с. 258; 12, с. 186].

Як свідчать першоджерела, призначення нового візира дуже скоро потягло за собою низку скандальних подій, що стали відомими на всю державу. На практиці, новий візир виявився безталанним та пихатим, а крім того ще і здирником та абсолютно не піклувався про громадський порядок. Більш того, в Нішапуру після цього призначення, відбулося протистояння в “мініатюрі” політичних сил Теркен-хатун та Мухамеда II. Представником “партії” шаха у Нішапуру був військовий кадї⁴ Садр ад-Дін аль Джанді, який походив із старого знатного роду, що вже багато поколінь служили шахам Хорезму. Шах з самого початку мав неприязню до нового візира, тому на день його вступу на посаду, наказав Садр ад-Діну аль Джанді не приходити на службу до візира і не відсилати йому подарунків: “Це я (шах) вирішив, що ти здатний до служби, я той хто дав тобі владу своїм рішенням. Тому ніхто не має права вимагати, щоб ти винагородив його (візира) за послуги, і тут не було ніякої турботи, за яку ти маєш дякувати” [8, с.67-68]. Але в кінці кінців, підбурений людьми візира, військовий кадї побоюючись гніву візира, а отже і його покровительниці все ж вирішив привітати нового візира і відіслав йому в подарунок мішок із грошима. Про цей випадок дізналися люди із “партії” шаха, перехопили мішок і доповіли йому. Обурений шах викликав до себе військового кадї і пред’явивши йому докази, звільнив з посади. Але шах, також знав і про тиск, направлений на кадї з боку людей візира і тому він вирішив усунути ненависного візира з посади, відіславши останнього до його покровительниці у Гургандж: “повертайся до воріт свого наставника” [8, с. 68-69]. Не зважаючи на факт звільнення з посади візира, Нізам аль-Мульк Насір ад-Дін Мухамад ібн Саліх по дорозі в Гургандж, продовжував виконувати чиновницькі адміністративно-командні функції у місцях де зупинявся на перепочинок: “він (Мухамад ібн Саліх) відправився з Нішапуру в Гургандж проїжджаючи через Мардж і Маїг, поблизу фортеці Хурандіз, де не надовго зупинився...і хоча його вже вигнали, але всюди, де б він не проходив, до нього стікалися позивачі скарг та прохань і він виносив рішення у самих серйозних і важливих справах. І ніхто не осмілювався сказати, що він усунений від служби” [8, с. 70]. Можемо припустити, що таке боязке ставлення до особи, яка втратила своє положення з волі шаха, може свідчити про всевладність та силу авторитету Теркен-хатун, які автоматично поширювалися на всіх її прибічників та підопічних. На підтвердження наведемо той факт, що коли Мухамад ібн Саліх прибув до Гурганджу, то Теркен-хатун, щоб врятувати його від вбивць, яких вже послав шах за экс-візирем, оголосила його візиром Хорезму⁵ і він став правити чиновництвом, громадським порядком і фінансами у всіх обширних володіннях Теркен-хатун – Хорезмі, Хорасані та Мазандарані [8, с. 71].

Як писав з цього приводу ан-Насаві: “Султан-завойовник, що підкорив могутніх володарів та принизивши людей з роду Хосрова, виявився не в силах вгамувати свій гнів проти одного із своїх слуг” [8, с. 71].

Крім того, весь період правління цього шаха ознаменувався, ще й затяжним латентним конфліктом з Аббасидським халіфатом в особі халіфа Ан-Насіра. Цей зовнішній конфлікт приніс низку негараздів у сфері

¹ Ікта – земельний наділ

² Після того, як в 1208 році, шах Мухамед II знищив державу Гуридів взявши штурмом їх останнє місто – столицю Фірузкух, в захопленому місті було проведено урочисту церемонію на честь Мухамеда II, на якій його було проголошено султаном. Крім того, шахи Хорезму з часів краху Сельджукського султанату у 1156 році, стали вважати себе правонаступниками Сельджукідів, називаючи себе в офіційних документах не лише шахами, але і султанами.

³ Нізам аль-Мульк – одна з поширених лакаб (звань) для верховних візирів.

⁴ Військовий кадї – військовий суддя, що розглядав релігійно-правові конфлікти.

⁵ Мається на увазі не вся Держава Хорезмшахів, а однойменний історико-географічний та адміністративний регіон – Хорезм.

внутрішніх справ хорезмшаху Мухамеду II. З часів правління шаха Текеша, між шахом та халіфом не вгасали суперечки за території Персидського Іраку. Ба більше, як Текеш свого часу, так і Мухамед II вимагали від халіфа читання хутби¹ на ім'я шаха. Після виродження основної династії Сельджукідів зі смертю султана Санджара у 1156 році та розпорощення султанату на окремі феодальні князівства, Багдадський халіфат позбувся патронату і залежності від сельджуків. Проте, в результаті успішних військових кампаній шаха Мухамеда II, Держава Хорезмшахів розрослася від Іраку та Азербайджану на заході, до Сінду та Газни на сході і стала вважати себе правонаступницею султанату Сельджукідів², а отже почала претендувати на контроль над Багдадським халіфатом, як релігійним центром усього мусульманського світу [10, с. 275-277, 13]. Це у перспективі, давало б хорезмшаху претензії на володіння над усім ісламським ареалом. Хорезмшах Мухамед II постійно тиснув на халіфа Ан-Насіра ввести читання хутби на честь шаха у Багдаді, але халіф вперто відстоював незалежність інституту халіфа від будь-якого світського володаря.

На середину 1210-х років конфлікт між Багдадським халіфатом та Державою Хорезмшахів досяг свого апогею. Приводом цього, стало приховане втручання халіфа Ан-Насіра у внутрішні справи шаха Мухамеда II. Як зазначають аль-Асір, ан-Насаві та Джувейні, халіф Багдаду знаючи про хитку владу шаха на периферійних територіях у той час вже Хорезмійської імперії, вчинив змову із головою ісмаїлітської секти батінітів³ Джалал ад-Діном Хасаном. Мішенню для удару по владі шаха, стала нещодавно приєднана до території Хорезмійської імперії держава Джибал, що на околицях Іраку. Близько 1216 року, батініти на замовлення халіфа вчинили бунт у Джибалі та вбили намісника цієї території мамлюка Оглимиша, який знаходився на службі у шаха Мухамеда II [8, с. 51-52; 9, с. 350-351; 10, с. 257]. Про цей бунт та вбивство намісника шаха у Джибалі дізналися два залежні від шаха атабеки⁴ – Узбек ібн Мухамад атабек Аррану та Азербайджану і атабек Са'ад ібн Зангі правитель Фарсу. Вони одразу ж (кожен для себе) вирішили захопити землі Джибалу, по суті зраджуючи своєму шаху. Але новина про події в Джибалі дійшла і до шаха. Мухамед II відібрав близько ста тисяч кінних воїнів та вирушив поспіхом на придушення повстання атабеків Фарсу і Азербайджану [9, с. 351; 10, с. 256-257, 275-276]. Не зважаючи на швидке придушення шахом супротиву атабека ібн Зангі та панічну втечу атабека Узбека, новини про ці повстання отримали швидке відлуння в Ісфахані. Візир Ісфахану Рабіб ад Дін, зі згоди місцевої знаті, дав прихисток бунтівному атабеку Узбеку. Сам візир, від імені народу Ісфахану, оголосив про нейтралітет у цих подіях, але згодом відіслав шаху лист із вибаченнями за скоєне. Врешті-решт бунти атабеків та їх сподвижників було придушено, ібн Зангі та візира Ісфахана взято в ганебний полон і відвезено до столиці – Гурганджу, а атабека Узбека відновлено у правах на свої володіння, але з умовою, що відтепер в Азербайджані та Аррані буде читатися хутба на ім'я шаха, а також чеканитися монета з ім'ям шаха [8, с. 52-56; 9, с. 350-353].

Чого ж саме домагався халіф Багдаду спровокувавши вищезгадані події? Припускаємо, що варіантів може бути кілька. Перший варіант це спроба розхитати владу шаха на західній периферії, тим самим спровокувавши відторгнення від Хорезмійської імперії іракських та азербайджанських володінь, а потім запропонувати бунтівним емірам покровительство Багдадського халіфа, тим самим розширивши ареал впливу халіфату і підірвати владу шаха перед обличчям інших підвладних йому емірів. Інший варіант відволікти військові сили шаха на владнання внутрішніх негараздів, тим самим відвести загрозу військового вторгнення хорезмшаха до Багдаду, яке він вже скоріш за все готував. Плюс, імовірно халіф міг сподіватися на ланцюгову реакцію бунтів на околицях новоствореної Хорезмійської імперії. Цілком імовірно, що халіф розраховував на обидва сценарії розвитку подальших подій одночасно.

Отож, наявність опозиційної та не покірної шаху владної верхівки із родичів Теркен-хатун, втручання халіфа Багдаду Ан-Насіром у внутрішні справи Держави Хорезмшахів та провокація феодальних повстань на периферіях, релігійні бунти ісмаїлітів та замовні вбивства змушували шаха Мухамеда II до проведення внутрішньополітичних трансформацій всередині своєї держави. І такі трансформації відбулися у період 1217-1218 рр. Хорезмшахом Мухамедом II було проведено ряд важливих реформ в сфері адміністративно-територіального управління, які знайшли своє відображення в арабо-персидських джерелах того часу, особливо в біографічній хроніці Ан-Насаві [8].

Причинами тих реформ, було декілька факторів. По-перше, це вище згадані суспільно-політичні негаразди в середині держави. По-друге значне збільшення території Держави Хорезмшахів і перетворення її на імперію, вимагало змін у командно-адміністративному та територіальному управлінні, оскільки стара практика управління державою вже не підходила для управління новоствореною імперією. По-третє з приєднанням нових територій приєднувалися і нові етноси, а також місцеві аристократичні роди, що вимагало перерозподілу земель та обов'язків між представниками вищих владних чинів та поповнення лав місцевого чиновництва. По-четверте і це мабуть найголовніше, шах Мухамед II збирався у похід на

¹ Промова перед початком п'ятничної молитви (джума-намаз) в якій прославляються ім'я Аллаха та ім'я володаря.

² По суті Держава Хорезмшахів сформувалася із васальної території Сельджукського султанату, запозичивши більшість дворцевих посад та управлінських традицій

³ Батініти – одна із назв радикальної секти ісмаїлітів – одного із відгалужень в ісламі, яке по вільному трактувало Коран та суні, шукаючи в їх змісті езотеричний, прихований зміст. Ісмаїліти представляли собою терархієзовану та чітко стратифіковану общину. Більш за все, батініти (або ісмаїліти) прославилися своєю участю у багатьох політичних вбивствах на Близькому та Середньому Сході. Їх жертвами були високопоставлені чиновники і навіть мусульманські правителі та халіфи. В Західному християнському світі цю секту називали частіше "асасіни".

⁴ Атабек – спадковий титул губернатора чи намісника султана провінції в часи Сельджукського султанату. З його розпадом у 1156 році, атабеки стали самостійними правителями.

Аббасидський халіфат, щоб силою змусити халіфа Ан-Насіра признати верховенство хорезмшаха та ввести хутбу на ім'я шаха у Багдаді. Сам похід передбачав довгу відсутність шаха у державі, а зважаючи на неоднозначно налаштованих до шаха емірів з партії Теркен-хатун та ще менш вірних емірів-іноземців, лише нещодавно приєднаних до Хорезму, все і всюди під час відсутності шаха, мало нагадувати усім, а особливо правлячій еліті про те хто є справжнім володарем.

З цією метою шах Мухамед II провів наступні реформаторські заходи з посилення особистої влади:

1) Уся Держава Хорезмшахів була розділена на чотири великі адміністративно-територіальні комплекси:

- Хорезм, Хорасан, Мазандаран було віддано під управління спадкоємцю престолу шаха Мухамеда II, його сину Кутб ад-Діну Узлаг шаху. Взагалі, в ісламських державах, як і в більшості європейських, успадковували трон в першу чергу старші діти, зокрема найстарший син правителя, якщо синів було кілька. Узлаг шах був далеко не найстаршим сином із дітей Мухамеда II, але тут знову ж таки не обійшлося без впливу Теркен-хатун, яка за власною порадою, наголошувала обрати спадкоємцем саме Узлаг шаха, бо його мати на відміну від інших дітей Мухамеда II, була з того ж племені Байавут, що і сама Теркен-хатун.

- Газна, Баміян, ал-Гур, Буста, Такінабада, Замін-Давара та сусідні з Індією території були передані старшому синові Мухамеда II Джалал ад-Діну Манкбурни. За ним був також призначений візир Шамс аль-Мульк Шихаб ад-Дін Альпа аль-Хараві. Заступником Джалал ад-Діна на цих землях було призначено талановитого та відданого династії на'іба¹ Кузбар-Маліка.

- Керман, Кеш і Мекранбули передані іншому сину шаха Гійас ад-Діну Пір-шаху. Візиром за ним був закріплений Тадж ад-Дін ібн Карім ан-Нішапурі.

- Володіння в Іраку, були передані сину шаха Руکن ад-Діну Гурсанджиті, якого особисто дуже вихваляє сам ан-Насаві за його щедрість, мудрість та привабливість. За ним був закріплений візир Імад аль Мульк Мухаммад ас-Саві. Ан-Насаві цього візира теж оцінив доволі високо, називаючи його здібним, розумним, вмілим керівником та організатором [8, с. 64-65].

2) Також було введено по всій імперії обряд виконання науби² на честь шаха Мухамеда II, яка повинна були виконуватися біля воріт кожного з палаців, залежних від шаха правителів та емірів. Згідно із Ан-Насаві та Аль-Асірі наубу виконували 27 підвладних хорезмшаху правителів (з 1217 року і до самого приходу монголів) [8, с. 60; 12].

3) Було проведено деякі кадрові зміни на місцях з метою усунення від влади неблагонадійних чи потенційно зрадливих чиновників та емірів.

- Зміщено з посади ра'іса³ та хатіба⁴ ханафітів Бухари Бурхан ад-Діна Мухамада. Замість нього хорезмшах поставив Мадж ад-Діна Мас'уда брата свого візира Нізам аль-Мулька. А зміщеного Бурхан ад-Діна було відіслано до Хорезму [8, с. 63].

- Відправлено на заслання знатних та авторитетних серед усього люду Маверанахру самаркандських шейхів ісламу Джалал ад-Діна, його сина Шамс ад-Діна та брата Аухад ад-Діна в місто Насу [8, с. 64].

- Зміщено ненависного шаху візира від Теркен-хатун Нізам аль Мулька Насір ад-Діна Мухамада ібн Саліха, але Теркен-хатун швидко відновила його у статусі і зробила візиром Хорезму [8, с. 69].

4) Зважаючи на проблеми підкорення шаху інституту візирату, шах Мухамед II проводить реформу спрямовану на обмеження свободи дій інституту візирів. Вводиться новий владний інститут у вигляді ради колегії. До цієї колегії входило шість вакілдаріїв, які мали вирішувати доручені візиру справи. Що характерно, справа вважалася вирішеною, якщо була наявна одностайна згода всіх вакілдаріїв з розглянутого питання. Як зазначають першоджерела, до спільної згоди вакілдарії приходили вкрай рідко. Обмеживши владу ненадійних візирів, шах таким чином, занапастив хід внутрішніх державних процесів до хронічного гальмування [8, с.72].

5) На додаток шахом Мухамедом було організовано напівофіційний, підвладний лише хорезмшаху каральний орган вбивць головорізів, за якими було закріплено окремі кінні корпуси загальною кількістю у десять тисяч під керівництвом таштдара⁵ Айаза Джахана-Пахлавана, якому першоджерела приписують, як мінімум три замахи на життя видних політичних діячів держави. Серед яких був колись наблизений до шаха знатний кара-хітай Білге-хан, який через свою занадту популярність в народі був відправлений з рідної домівки Отрару до віддаленої Наси, але оскільки і там він знайшов собі прихильність народу то був згодом убитий каральним корпусом Джахана-Пахлавана. Після трагічної долі Білге-хана в Отрарі було призначено нового намісника із числа родичів Теркен-хатун Кайир-хана, який доводився хорезмшаху дядею по материнській лінії. І який, як відомо з першоджерел стане в 1219 році приводом до початку війни шаха з Чингіз-ханом [8, с. 61-63].

¹ На'іб – намісник (помічник) правителя області.

² Науба – обряд символічної гри на литаврах на честь володаря, біля воріт кожного міста, яке йому належало. Обряд науби проводився спеціально обраними особами, яких за звичай обирав сам володар серед найзначніших представників родів, залежних від нього. Литаври для науби в честь хорезмшаха Мухамеда II, як пише Ан-Насаві, були із золотою основою, так само, як і палички, які крім того були прикрашені безліччю дрібного коштовного каміння.

³ Духовний лідер віруючих мусульман у певній області.

⁴ Мусульманський релігійний діяч, в обов'язки якого входить проводити п'ятничну молитву (джума-намаз) та читати промову (хутбу) на честь правителя.

⁵ Таштдар – хранитель банного приладдя шаха. Ця посада була запозичена хорезмшахами у сельджукських султанів.

Також, жертвою карального органу шаха, свого часу ледь не став невинний шаху візир Нішапуру, а згодом Хорезму Насір ад-Дін Мухамед ібн Саліха. Але він вчасно був врятований своєю покровителькою [8, с. 69-71].

В значній мірі реформи нормалізували становище у Хорезмійській імперії і в останні роки існування держави, бунтів та повстань не проходило. І навіть не зважаючи на не вдалий похід шаха на Багдад¹, ніхто не посмів скористатися ослабленим становищем його армії та особистим ганебним станом шаха, щоб захопити його владу чи відмежуватися від хорезмійської держави. Все ж розгніваний від невдалого походу на Багдад, шах Мухамед розіслав особисті накази по всім містам та регіонам своєї держави відмінити обряд читання хутби в мечетях на честь ім'я халіфа Ан-Насіра. Зокрема хутба в ім'я халіфа була відмінена у Нішапурі, Мерві, Балхе, Бухарі, Серахсі. Але навіть із цим заходом у шаха не пройшло все гладко. Низка областей, а саме Хорезм, Самарканд та Герат проігнорували наказ шаха і продовжили читання хутби в мечетях на честь Аббасидського халіфа [9, с. 352-353]. І на нашу думку, тому є пояснення. Хорезм, як область, хоч і входив до території Хорезмійської імперії, але по факту ним управляла Теркен-хатун разом із своїм улюбленим онуком Узлаг-шахом та невинним шаху Мухамеду II візиром Насір ад-Діном Мухамедом і лише хатун та її наближені родичі мали реальну владу в цих землях.

У Гераті, який Мухамед II приєднав після перемоги над державою Гуридів у 1208 році, валі та муктою міста був призначений брат Теркен-хатун Амір-Малік, який керував областю до самого початку монгольського вторгнення. І звичайно, що близький родич Теркен-хатун став дотримуватися тієї ж реакції на вимоги шаха, як і його всевладна сестра [10, с. 231].

Єдина складність постає із мотивами непокори Самарканду, тим більше що з 1212 року це була офіційна столиця Держави Хорезмшахів, на протигагу "столиці" Теркен-хатун – Гурганджу. Можемо припустити, що тут зіграв факт того, що до захоплення Самарканду у 1212 році, місто було столицею мусульманської держави Карахінідів. Цілком можливо, що пам'ятаючи відносно не давню різанину, яку вчинив Мухамед II у Самарканді, коли силою взяв місто після того, як його зрадив власний зять Усман Караханід, радикально налаштоване до нової влади місцеве духовенство, просто вирішило таким чином показати свій протест нещадному тирану, яким хорезмшаха, цілком імовірно, могли вважати жителі міста.

Підсумовуючи, слід зазначити, що в останні роки перед монгольським нашествям до Середньої Азії у Державі Хорезмшахів склалася складна і неоднозначна внутрішньополітична ситуація. По суті, в імперії хорезмів склалася діархія, верховна влада було одночасно у двох осіб, з одного боку в руках хорезмшаха Мухамеда II, з другого боку вагомий вплив на внутрішню політику мала мати хорезмшаха Теркен-хатун. Крім того, більшість високих чиновницьких постів в країні, займали родичі та наближені до кипчацького роду Байавут (Байят) з якого походила Теркен-хатун. Рідня матері шаха, отримавши (за її патронату) високі керівні посади та обширні земельні наділи ікта, від хорезмшаха, по суті сформували опозиційну владі хорезмшаха феодальну верхівку, вважаючи своїм покровителем Теркен-хатун, а не шаха Мухамеда II, хоча саме з його наказу вони отримували свої посади та земельну власність. Внутрішня ситуація ускладнювалась полі-етнічним складом населення держави, крім тюрків Хорезму, на етнічній карті держави, в ході активної зовнішньої експансії початку XIII ст., почали з'являтися нові народи: гурці, азербайджанці, тюрки-карахініди, кара-хітаї. На захоплених територіях, політика шаха зводилася до введення там чеканки монети зі своїм іменем, а також читання п'ятничної молитви – хутби в усіх мечетях на ім'я хорезмшаха.

Арабо-персидські джерела повідомляють нам про часткове усунення місцевих еліт з командно-адміністративних постів на захоплених територіях. Про якусь заміну чиновників або духівництва середньої та нижчої ланки на приєднаних територіях нам практично нічого не відомо. Цілком імовірно, що заміна численного дрібного чиновництва та духівництва на завойованих землях не проходила, тому каркас місцевого управління залишався незмінним. Влада шаха в Хорезмійській імперії значною мірою трималася на силі численної армії, що контролювала всі великі міста та фортеці, але навіть це, не виключало бунтів місцевої знаті та високопосадовців проти влади шаха у різних кутках імперії час від часу. Хоча ці бунти і не набували масового, "епідемічного" характеру, а були скоріше формою опозиції з боку владних місцевих еліт.

Джерела та література

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия Т.1 / В.В. Бартольд. – М. : Издательство восточной литературы, 1963. – 761 с.
2. Толстов С.П. По следам Древнехорезмийской цивилизации / С.П. Толстов. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1948. – 326 с.
3. Буниятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана (1136-1225 годы) / З.М. Буниятов. – Баку : Издательство Элм, 1978. – 136 с.
4. Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегенидов 1097-1231 годы / З.М. Буниятов. – М. : Издательство "Наука", 1986. – 248 с.
5. Cambridge history of Iran. The Saljuq and Mongol periods / Red. : J.A. Boyle. –Cambridge, 1968. – Vol. 5 – P. 323. – Режим доступу до журн.: <http://universitypublishingonline.org/cambridge/histories/ebook.jsf;jsessionid=A57F623B759AA C2ED1F1E54442A2845D?bid=CBO9781139054973>. – Назва з екрану
6. Kafesoglu I. Harezmsahlar devleti tarihi (1092 - 1229) / I. Kafesoglu. – Ankara, 1956

¹ Похід Мухамеда II на Багдад відбувся у 1217 році (за іншими джерелами на початку 1218 року). Своєї мети військовий похід так і не досяг, через раптовий сильний снігопад в який попали передові частини військ шаха досягнувши Асабадабського перевалу. За свідченнями джерел, негода продовжувалася кілька днів поспіль, багато воїнів померли від переохолодження, крім того були втрачені майже всі верхові тварини та обоз.

7. Durand-Guedi D. Iranians at war under Turkish domination: the example of Pre-Mongol Isfahan / David Durand-Guedi // *Iranians studies journal*. – 2005. – Vol. 38. – № 4. – P. 587-606.
8. Шихаб ад-Дин Ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Мнхбурны / Пер. З.М. Буниятова. – М. : Издательство Восточная литература, 1996. – 804 с.
9. Ибн аль-Асир. Полный свод истории / Пер. П.Г. Булгакова. – Ташкент : Издательство Узбекистан, 2006. – 479 с.
10. Ала ад-Дин Ата-Мелик Джувейни. История Завоевателя мира / Пер. Е.Е. Харитоновой. – М.: Издательство Магистр-пресс, 2004. – 690 с.
11. Буниятов З.М. Сведения об истории Хорезмшахов в сочинении османского историка XVII века Ибрахима Эфенди Печеви / З.М. Буниятов // *Известия Академии наук Азербайджанской ССР*. – 1984. – 52-62 с.
12. Рашид ад-Дин. Сборник летописей в 3-х томах / Пер. А.К. Арендс, Ю.П. Верховского, О.И. Смирновой, Л.А. Хетагурова. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1952. – 904 с.
13. Мирхонд. Сад чистоты / Пер. А.А. Ромаскевич. Материалы по истории туркмен и Туркмении, Том I. VII-XV вв. Арабские и персидские источники. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1939.

Умеров Р. В. Внутривполитические процессы в Государстве Хорезмшахов накануне монгольского вторжения, 1216-1218 гг. (по арабо-персидским источникам)

В статье раскрываются основные общественно-политические процессы и взаимоотношения между правящими элитами Государства Хорезмшахов в период 1216-1218 гг., накануне монгольского вторжения во главе с Чингиз-ханом в Среднюю Азию. Делается акцент на особенностях и причинах реформ хорезмшаха Мухамеда II и его сложных отношениях с полиэтнической правящей элитой. Освещается специфика отображения выше упомянутых процессов средневековыми арабо-персидскими источниками.

Ключевые слова: хорезмшах Мухамед II, реформы, внутривполитические процессы, правящая элита, Государство Хорезмшахов

Umerov R. V. Internal political processes in the Khwarazm Shahs State on the eve of the Mongolian invasion, 1216-1218 years (by Arab-Persian sources)

The article describes the basic socio-political processes and the relationship between the ruling elite of the Khwarazm Shahs State in the period of 1216-1218 years, on the eve of the Mongolian invasion led by Genghis Khan in Central Asia. Emphasis of article is made on the characteristics and causes of reforms of khwarazm-shah Mohammed II and his complex relationships with multi-ethnic ruling elite. Gives a survey of specificity above mentioned processes by medieval Arab-Persian sources.

Keywords: khwarazm-shah Mohammed II, reforms, internal political processes, ruling elite, Khwarazm Shahs State.

УДК 94:327(438)"1519"

О. М. Звягіна

ЯГЕЛЛОНИ ТА ГАБСБУРГИ: БОРОТЬБА ЗА ІМПЕРАТОРСЬКУ КОРОНУ (1519 р.)

Метою статті є розгляд однієї з ключових подій в історії Європи XVI ст. – виборів імператора 1519 р., які визначили тенденції розвитку регіону у період раннього нового часу. В роботі зроблений аналіз перебігу та результатів боротьби за імперську корону між провідними монархіями Заходу. Виокремлені особливості зовнішньополітичних відносин між династіями польських, угорських та чеських Ягеллонів, австрійських та іспанських Габсбургів та французьких Валуа. Розглянуті дипломатичні перипетії та особливості передвиборчого процесу, з урахуванням виключної ролі польського фактору на специфіку проходження виборів 1519 р.

Ключові слова: Королівство Польща, Ягеллони, Габсбурги, Валуа, вибори імператора 1519 р., дипломатія.

У першій половині XVI ст. в Європі існував ряд політичних центрів, які реалізовували свої амбіції шляхом створення союзів, запорукою яких виступали династичні шлюби. Один із таких політичних центрів у Центрально-Східній Європі в цей час був представлений династією Ягеллонів, якій належали корони Польщі, Угорщини, Чехії та Богемії.

У першій половині XVI ст. головний вузол міжнародних відносин в Європі сплітався навколо такої знакової події, як Італійські війни. На їхньому фоні вибори імператора у 1519 р. стали віддзеркаленням головних загальноєвропейських проблем і політичних конфліктів того часу. Ці події визначили долю розвитку регіону та основні тенденції зовнішньополітичних зв'язків XVI ст.

Метою статті є спроба проаналізувати й узагальнити на основі наявних джерел та літератури матеріал, присвячений процесу проходження та результатам виборів імператора Священної Римської імперії у 1519 р.; визначити роль Королівства Польського у цій знаковій для долі всієї Європи події.

У науковому обігу наявним є коло джерел, яке дає нам можливість визначити роль польського фактору у боротьбі європейських монархів за корону Священної Римської імперії. На сьогодні існує комплекс різноманітних за своїм характером джерел: листи, посольські інструкції, звіти венеціанських послів та дипломатичні донесення часів правління польського короля Сигізмунда I Ягеллона. Збірку цих джерел історики умовно називають "Теки Горського", на честь їх укладача Станіслава Горського. Він працював у